

NAKL OLUNUR Kİ SÎMURG-I ANKÂ'NIN BİR TELİ NİGÂRİSTÂN-I ÇÎN'DEDİR: ŞERH, SÖZLÜK-ŞERH VE SÖZLÜKLER ÜZERİNE*

*Fatma BÜYÜKKARCI YILMAZ***

ÖZET

Bu makalede bazı şerh, sözlük-şerh ve sözlük metinleri tanıtılacak, bu metinlerden yola çıkarak bu türlerdeki eserler hazırlanırken nasıl bir metot izlendiği, bu eserlerin neden yazıldığı, okuyucu kitlesinin kimler olduğu sorularına cevap aranacaktır.

Şerhler meşhur eserlerdeki anlaşılmayan ifadelerin açıklandığı metinlerdir. Bu nitelikteki eserlerden *Şehri ve Güli*'nin giriş kısmında Mirek Mehmed Taşkendi, eski ve yeni İran şâirlerinin beyitlerini incelerken bazı kaside, mesnevi, kıta gibi manzumelerdeki müşkül beyitleri mümkün olduğu kadar dostlarıyla müzâkere ettiğini ve bunlardaki mânâları ve mazmunları açmaya niyet ettiğini belirtir. Yazarı belli olmayan *Lugat-i Fârsî ve Türkî* adlı eserde ve Taşkendi'nin bir sözlük niteliğindeki *Nevâdirü'l-emsâl*'inde, eliften başlanarak alfabetik olarak tüm harflerin üstünlü, esreli ve ötreli şekilleriyle başlayan Farsça kelimeler, kelime grupları, bir takım tamlamalar, terkebî sıfatlar, ibareler, deyim ve atasözleri verilir. Riyâzi'nin *Düstûrû'l-'amel*'inde, alfabetik olarak 1050 civarında Farsça deyim, tabir ve kelimenin Türkçe karşılıkları ile bunlarla ilgili Farsça şiirlerden örnekler yer alır.

Hazırlanış biçimi (alfabetik olup olmamasına göre) ve terimsel açıdan şerh ve açıklamalı veya açıklamalı-örnekli sözlükler arasında fark görülmektedir. Bu eserler, anlaşılmayan beyitleri anlamak için ilgili ilimlerle uğraşanlar, Farsça eser yazma konusunda tecrübesi olmayıp da Farsça yazmak isteyenler ve aynı tarzda eser hazırlayanların yararlanabileceği birer kaynak olmak üzere kaleme alınmışlardır. Şerhlerden veya şerh-sözlüklerden, farklı alanlarda da yararlanmak mümkündür. Bu tip şiir açıklaması ve çevirisi içeren eserler, örnekleri açısından yeniden çeviri çalışmalarının malzemesi olabilir. İçerdikleri kelimeler, deyimler, mazmunların anlamları ve verilen örnekler dikkate alınırsa diğer bazı metinleri anlama / anlamlandırmada yeni yaklaşımlar bağlamında kullanılabilir. Bu eserlerden edinilen ilk elden bilgiler, edebî, kültürel ve sosyal çalışmalar açısından önemli olabilir.

* Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr. Boğaziçi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
El-mek: yilmazfa@boun.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Şerh, Sözlük, Lugat, Mirek Mehmed Nakşbendî Taşkendî, *Şehrî ve Güllî*, *Nevâdirü'l-emsâl*, Riyâzî Mehmed, *Düstûrû'l-'amel*, *Hall-i Müşkilât-ı*

NAKL OLUNUR Kİ SÎMURG-I ANKÂ'NIN BİR TELİ NİĞÂRİSTÂN-I ÇÎN'DEDİR: ABOUT COMMENTARIES, LEXICON-COMMENTARIES AND LEXICONS

ABSTRACT

In this article some works about the commentaries, lexicon-commentaries and lexicons will be introduced and the methods of preparation of these works, the reasons of writing these kind of texts and for whom they are written will be discussed.

Commentaries are written about the famous works that include hidden meanings. In the introduction of a commentary *Şehrî ve Güllî*, Mirek Mehmed Taşkendî says that he has discussed some hidden meanings of some couplets of some masnavis, kasidas of old and new Iranian poets with his friends, than he has decided to clarify the hidden meanings of them. The works like *Lugat-i Fârsî ve Tûrkî* (the writer is unknown), *Nevâdirü'l-emsâl* of Taşkendî, *Düstûrû'l-'amel* of Riyâzî include Persian words, phrases, idioms and proverbs in alphabetical order, their meanings in Turkish and some examples about these words.

The commentaries, lexicon-commentaries and lexicons have some differences in the way of their preparations (being in alphabetical order or not), and of their terminologies. These texts are written for the ones working on special branches of science; for the writers who newly begin to write in Persian; for the scholars who work on the same subject. It is possible to utilize the commentaries and lexicon-commentaries in different fields. These kinds of texts including the translations of couplets or poems can be used in re-translation studies. They can be used in re-explaining of some poems according to their new or unusual meanings of phrases, idioms and proverbs. The interesting and unknown anecdotes and informations of these texts may be useful for literary, social and cultural studies.

STRUCTURED ABSTRACT

In this article some works about the commentaries, lexicon-commentaries and lexicons will be introduced, and the methods of writing of these works, the reasons of writing these kinds of texts and for whom they are written will be discussed. The texts that will be focused on are *Şehrî ve Güllî* of Mirek Mehmed Nakşbendî Taşkendî, a commentary on *Gülistân* of Sûdî, and those manuscripts located in İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, *Lugat-i Fârsî ve Tûrkî* (writer is unknown), *Nevâdirü'l-emsâl* of Mirek Mehmed Taşkendî, *Düstûrû'l-'amel* of Riyâzî Mehmed, *Hall-i müşkilât-ı Sâ'ib-i Şirâzî* and the lexicon *Kitâb-ı elfazî* both of whose writers are unknown.

Commentaries (*şerh*) are written about the famous works that are composed of hidden meanings. In the introduction of a commentary

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/ 16 Fall 2015

Şehrî ve Güli, Mîrek Mehmed Taşkendi says that he has discussed some hidden meanings of some couplets of some masnavis, kasidas of old and new Iranian poets with his friends, than he has decided to clarify the hidden meanings of them. The works like *Lugat-i Fârsî ve Türkî* (the writer is unknown), *Nevâdirü'l-emsâl* of Taşkendi, *Düstûrû'l-'amel* of Riyâzî include Persian words, phrases, idioms and proverbs in alphabetical order, their meanings in Turkish and some examples about these words. In *Düstûrû'l-'amel* of Riyâzî, there are meanings of approximately 1050 Persian words, idioms and phrases, and some examples of Persian poems including those words.

While Kâtib Çelebi is summarizing the purpose of writing a book in seven topics in *Keşfü'z-zünûn*, he features the ways of clarifying the hidden meanings and repairing the mistakes of the main text. According to him there are mainly three reasons to make a commentary on a text. First of all even if the writer of the text writes his text satisfactorily, the reader may not have enough information or of intelligence to understand it, secondly the writer may not give enough information about the text's scientific branch, the text itself may have metaphorical phrases that have to be commented on. In addition to them, the text may have some mistakes.

The Arabic word "lugat" for lexicon derives from the root "lağv" and means "to speak, to talk nonsense, to sing (of a bird)", also means "a text made of words with which individuals of a society use to tell their feelings and ideas to each other." The word "kâmus" has also been used widely in Arabic society. In the Ottoman Empire there are no lexicons in which Turkish words are given as main entries before the 18th century. The lexicons of that time are Arabic-Turkish or Persian-Turkish and they were written for education.

The term "sözlük-şerh / lexicon-commentary" is used for annotated and/or annotated and sampled texts, on the basis of the texts focused on in this article.

Now let us look at the methods of writing these texts: There is a doctoral dissertation on the commentary of *Gülistân* of Sûdî. According to this dissertation, Sûdî immensely uses the terms "mahsûl-i beyt, mahsûl-i terkîb, mahsûl-i mısra, hâsıl-ı terkîb, manâ-yı terkîb". Sûdî writes his commentary for the students who learn Persian in the madrasa. The method of writing of *Şehrî ve Güli* of Taşkendi is as follows; some samples (verses, poems) on specific subjects are chosen, the meanings and the reason of writing of those samples are explained by using both grammatical explanations and other literary constructs like tropes and similes. He uses the terms "manâ, mazmûn, hülâsa, mahsûl" in his work.

In other words, the terms used by the commentator can be taken as a term of commentary. The terms used by Sûdî and Taşkendi can be encountered in the commentaries written in the same century or the following centuries.

Lugat-i Fârsî ve Türkî (whose writer is unknown) is a kind of an annotated lexicon. First some words, phrases and idioms are given and then their meanings and metaphorical meanings are explained. *Nevâdirü'l-emsâl* of Mîrek Mehmed Nakşbendî Taşkendi is a kind of an annotated and sampled lexicon prepared in alphabetical order that includes idioms, proverbs, allusions and some proverbial verses. Riyâzî

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/ 16 Fall 2015

Mehmed's *Düstûrû'l-'amel* is also a kind of an annotated and sampled lexicon prepared in alphabetical order that includes about 1050 Persian phrases, idioms and some other words, with some Persian poems connected with those words. *Hall-i müşkilât-ı Sâ'ib-i Şîrâzî* (whose writer is unknown) is a kind of an annotated lexicon, including some idioms in alphabetical order, their meaning given in Turkish shortly and with an accompanying relevant verse of Sâ'ib-i Şîrâzî.

In these four texts, the terms used in both the commentary on *Gülistân* and *Şehrî ve Güli* have not been encountered. So, there are some differences between commentaries and lexicons, both annotated and annotated-sampled considering their ways of writing (either in alphabetical order or not) and considering their terms. In addition to this, the question that whether the lexicons including large annotations and samples can be named as lexicon-commentaries or not comes to mind.

The other questions to be asked to the abovementioned texts in this article are why and for whom these kinds of texts are written according to their writers. One of the reasons is that these texts are written for the ones working on special branches of science; the other reason is to be helpful for the writers who just begin to write in Persian, and to be a resource for the scholars who work on the same subject.

In conclusion, the commentaries, lexicon-commentaries and lexicons have some differences in the ways of their writing (being in alphabetical order or not), and according to their terminologies. Commentaries include the terms like "mahsûl-i beyt, hâsıl-ı terkîb, hülâsa-i sühan", but the lexicons don't have these kinds of terms. The lexicons and lexicon-commentaries are annotated and/or annotated and sampled texts, usually written in alphabetical order. The lexicon-commentaries have large annotations and samples.

These texts are written for the ones working on special branches of science; for the writers who recently begin to write in Persian; for the scholars who work on the same subject.

It is possible to utilize the commentaries and lexicon-commentaries in different fields. These kinds of texts including the translations of couplets or poems can be used in re-translation studies. They can be used in re-explaining of some poems according to their new or unusual meanings of phrases, idioms and proverbs. The interesting and unknown anecdotes and information of these texts may be useful for literary, social and cultural studies.

Keywords: Commentary, lexicon, Mîrek Mehmed Nakşbendî Taşkendî, *Şehrî ve Güli*, *Nevâdirü'l-emsâl*, Riyâzî Mehmed, *Düstûrû'l-'amel*, *Hall-i Müşkilât-ı*

"Şerhler bir ilim dalında meşhur olmuş genellikle muhtasar metinler üzerine kaleme alınan, bunlardaki kapalı ifadelerin açıklandığı, eksik bırakılan hususların tamamlandığı, hatalara işaret edildiği ve örneklerin çoğaltıldığı eserlerdir." (...) Şerh yazımında, genellikle ders kitabı olarak okutulan özlü metinlerin açıklanması suretiyle eğitim faaliyetine yardım edilmesinin yanı sıra geniş ilmî tartışmaların yapılması gibi etkenler de rol oynamıştır. (...) Söz konusu şerhlerde metin müellifinin ne demek istediği açıklanmakta, ardından konuyla ilgili görüşler tartışılmakta, sonunda şerh yazarının düşüncelerine ve itirazlarına yer verilmektedir." Kâtib Çelebi, (*Keşfü'z-zünûn*'da)

“eser telifinin gayelerini yedi madde halinde özetlerken kapalı kalmış hususları açıklama ve eserdeki hataları düzeltme nevilerine de yer verir.” Buna göre “daha çok üç sebeple şerhe ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Birincisi eserin müellifi zekâ, kabiliyet ve birikiminin seviyesi çerçevesinde incelediği konuyu kendince yeterli bir hacimde ortaya koysa da her okuyucu aynı seviyede olmadığından eserin şerhine ihtiyaç duyulur. İkincisi başka bir ilmin alanına girmesi dolayısıyla bazı temel bilgilere yer verilmemesi, bazılarının düzenlenmesinin ihmal edilmesi veya bazı hükümlerin illetlerinin belirtilmemesidir. Üçüncü sebep, eserde yoruma muhtaç veya mecazi ifadelerin kullanılmasıdır. Ayrıca bazı eserlerde görülen yanlışlık ve eksikliklerin giderilmesi de şerh yazmayı gerekli kılar.” (Saraç, 2007, s. 123-24; Şensoy, 2010, s. 555-56).

“Kitap hâlindeki klâsik devir şiir metni şerhlerine bakıldığında en çok filolojik yaklaşımların ağır bastığı görülür. Bu tip şerhlerde öncelikle metin verilir. Sonra kelimeler ve kavramlar çok zaman dil bilgisi ağırlıklı olarak şerhine göre uzun veya kısa bir şekilde açıklanır. Onlarda saklı olan anlam dünyası ortaya çıkarılmaya çalışılır. Daha önce bu konuda ileri sürülmüş fikirler varsa, onlar zikredilir, tercihlerde bulunulur. Telmihler dünyası açıklanır. Sadi, Hâfiz ve Mesnevi şerhleri genellikle böyledir.” (Kortantamer, 1994, s. 2-3)¹.

Sözlüğün Arapça karşılığı lugat kelimesi, “söz söylemek, boş konuşmak; kuş ötmek” anlamlarındaki lağv kökünden türemiştir, “toplum bireylerinin duygu ve düşüncelerini birbirine anlatmak için kullandıkları kelimelerden meydana gelen eser” anlamındadır. “IV. (X.) yüzyılın sonlarına kadar yazılan lugat kitapları konularına göre değişik adlar taşıdığından sözlük kavramını karşılayan ortak bir terim henüz mevcut değildi. Bu dönemde ve daha sonraki süreçte lugat kelimesi ‘dil, lehçe’ mânasına geliyordu. ‘Sözlük bilimi’ anlamında ilmü’l-luga ve mu‘cemiyyât ile sözlük karşılığı olarak kullanılan mu‘cem ve kâmûs kelimeleri sonradan terim haline gelmiştir.” Mu‘cem ‘sözün kapalı ve anlaşılmaz olması’ mânasındaki ucme kökünden türemiştir, ‘kapalılığı ve bilinmezliği giderilmiş söz’ demektir.” “Suya dalmak” anlamındaki kamstan türediği veya gavstan dönüştüğü kabul edilen “kâmus” kelimesi, Arap ilim çevrelerinde çok ilgi gördüğünden “sözlük” anlamında kullanılmaya başlanmıştır (Durmuş, 2009, s. 398). Osmanlılar döneminde XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Türkçe kelimelerin madde başı olarak alındığı sözlüklere pek rastlanmamaktadır. Bu devirde hazırlanan sözlükler Arapça-Türkçe ve Farsça-Türkçe olup çoğu eğitim amacıyla yazılmıştır (Topaloğlu ve Kaçalin, 2009, s. 405).

“Sözlük-şerh” kavramı, bu makalede üstünde durulan eserlerdeki özelliklerden yola çıkılarak, açıklamalı ve yer yer örnekli sözlükler hakkında kullanılmıştır.

Bu makalede bazı şerh, sözlük-şerh ve sözlükler tanıtılacak, ardından bu eserlerde dikkatimizi çeken kimi hususlara değinilecek, ayrıca bu metinlerinden yola çıkarak üzerinde durulacak noktalar şunlar olacaktır: Bu türlerdeki eserler hazırlanırken nasıl bir metot izlenmiştir? Bu eserler neden yazılmıştır, okuyucu kitlesi kimlerdir? Bu eserler hangi çalışma alanlarında değerlendirilebilir?

Bu sorulara cevap ararken üzerinde durulacak metinler şunlardır: Mîrek Mehmed Nakşbendî Taşkendi’nin *Şehrî ve Güli* adlı bir eseri, Sûdî’nin *Gülistân* şerhi, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü yazmaları arasında yer alan şu eserler: yazarı belli olmayan *Lugat-i Fârsî ve Türkî*, Mîrek

¹ Şerh metinleri üzerine (*Mesnevi*, *Gülistân*, *Bostân*, çeşitli dinî ve tasavvufî eserler gibi) yapılmış pek çok çalışma vardır, bunları burada tek tek saymak mümkün değildir. Şerh konusunda son dönemde yapılan çalışmalara örnek olması bakımından şu çalışmaları hatırlatmak isteriz: Ömür Ceylan (2000). *Tasavvufî Şiir Şerhleri*. İstanbul: Kitabevi; Sadık Yazar (2011). *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatı Sahasında Tercüme ve Şerh Geleneği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul; Aynur H., Çakır M., Koncu H., Kuru S. ve Özyıldırım A. (2014). (Haz.), *Metnin Hâlleri: Osmanlı’da Telif, Tercüme ve Şerh*, İstanbul: Klasik.

Mehmed Taşkendi'nin *Nevâdirü'l-emsâl*, Riyâzî Mehmed'in *Düstûrû'l-'amel*, yazarı belli olmayan *Hall-i müşkilât-ı Sâ'ib-i Şîrâzî*, yazarı belli olmayan *Kitâb-ı elfazî* adlı sözlük.

Bu çalışmanın başlangıç noktası şu idi: Baldırzâde ailesine ait bir mecmua üzerinde çalışırken, Tâcîzâde Cafer Çelebi'nin (ö. 921/1515) kaynaklarda adı geçen fakat elde olmayan bir manzumesine rastladık. İsmail Erünsal ve Necati Sungur, Tâcîzâde Cafer Çelebi'nin *Küs-nâme* veya *Kavs-nâme* adlı bir eserinden bahsedip o ana kadar yapılan çalışmalarda bu eserin henüz ele geçmediğini belirtiyorlardı. Bu iki çalışmada da kaynak olarak *Âşık Çelebi Tezkiresi* ile *Şakâ'ikü'n-nu'mâniyye* gösteriliyordu. *Meşâ'irü's-şu'arâ*'da "... ve hezlden *Küs-nâme* adlı bir nâmesi vardır" şeklinde bir bilgi yer alıyordu (Kılıç, 2010, s. 461). Eser isminin okunmasında bazı farklılıklar olduğu açıktı. Mecmuada ise manzumenin başlığı *Nâme-i Tâcîzâde Ca'fer Çelebi* şeklinde idi. Dihhudâ'nın *Lugat-nâme* adlı sözlüğünde "Küs-şi'r" maddesinde "hezel, boş söz, açık saçık söz, kadın sözü" vb. anlamların verilmesinden hareketle, Âşık Çelebi'nin eser ismini kef ve sin ile yazdığını da dikkate alarak, mecmuada rastladığımız ve konusu "küs" kelimesinin tarifine uyan eserin Cafer Çelebi'nin elde olmayan manzumesi ve adının da *Küs-nâme* olduğuna karar verdik (Büyükkarcı Yılmaz, 2013, s. 559-60).

Bu çalışma sırasında, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü'nde Mîrek Mehmed Nakşbendî Taşkendi (1022/1613'te sağ) tarafından yazılmış *Şehrî ve Güllî* ile benzeri bazı eserler de dikkatimizi çekmişti.² *Şehrî ve Güllî* gördüğümüz kadarıyla şerh özelliği taşımaktaydı. Eserde Kâtibî, Assâr, Hasan Senâyî, Selmân-ı Sâvecî, Firdevsî, Enverî, Câmî, Nizâmî (*İskender-nâme*), Asfer, Riyâzî-i Semerkandî, Sadî (*Gülistân, Bostân*), Kemâleddîn İsmâîl, Evhadüddîn İsmâîl, Alî Şîr Nevâyî, Hayretî-i Acem gibi şâirlerden alınan Farsça beyitler, kıtalar vb. ve bu alıntılarla ilgili açıklamalar yer alıyordu.

Giriş kısmında müellif, eski ve yeni İran şâirlerinin beyitlerini incelerken bazı kaside, rûbai, mesnevi ve mukattaâtlardaki müşkül beyitleri mümkün olduğu kadar dostlarıyla müzâkere ettiğini ve bunlardaki mânâları ve mazmunları açmaya niyet ettiğini belirtiyordu. Bazen önce Farsça beyti veriyor ve sonra ilgili açıklamalara geçiyor, bazen de önce bir kelimedden yola çıkarak bu kelime veya kelime grubunun yer aldığı beyit örneklerini veriyordu.

² Yeri gelmişken *Şehrî ve Güllî*'nin yeni üç nüshasından bahsetmek isteriz. Yayımlanan kitapta tanıtılan nüshalar arasında yer almayan bu nüshalar, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü'nde, ŞR 263/3 ve 429/1 numarada kayıtlıdır.

1. ŞR 263/3 – Katalog no 713: (13a-32b arasında). Sekiz risaleli bir yazmadır. 227 x 117 mm., 185 x 75 mm. 13a, 31b-32b, 40a-41a boş. 31 st. Talik. Bazı kelimeler kırmızı mürekkeple, bazı kelimelerin üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiş. Koyu krem, orta kalın ve sarımsı, aharlı, mistarlı kâğıt. Karton üzerine kenarları çift sıra altın yıldız cetveli, kahverengi deri cilt. Eser reddadedilirdir. Vakfeler kırmızı mürekkeple. la'daki nota göre Nazîf hattıydı.

2. Aynı nüshanın 33a-39b arasındaki kısmı, *Şehrî ve Güllî*'nin eksik bir nüshasıdır. Sonunda "badehû hâtime yazıla" şeklinde bir cümle varsa da yazılmamıştır, çok az bir kısmı eksiktir. Baş kısmındaki eksiklik daha fazladır. Bu nüsha, Kahraman ve Öz'ün yayınına göre, s. 141, "Mevlânâ Âsafî, makta: Tîgîst..." şeklinde başlayan kısım ile s. 218, "deste-i hâven, havan destesine dirler." arasındaki kısma denk gelir (Kahraman ve Öz, 2012).

3. ŞR 429/1 – Katalog no 714: (1a-43b). Üç risaleli bir yazmadır. 216 x 140 mm., 160 x 80 mm. 19 st. Nesih. Bazı kelimeler ve vakfeler kırmızı mürekkeple. Krem ve açık krem, orta kalın, aharlı, su yollu, filigranlı, mistarlı kâğıt. 1b-2a kenarları siyah mürekkeple tahrirli altın yıldızla, diğer yapraklar mavi mürekkeple cetveli. 1b altın yıldızla rumi tezhipli, tıgılı mihrabiyeli. Mukavva üzerine altın yıldız zencirekli, cetveli, dövmeli, tıgılı, ortada tekrar çift sıra altın yıldız dikdörtgen şeklinde cetveli, dövmeli, mıklepli bordo deri cilt. Mıklep de aynı şekilde altın yıldızla zencirekli, cetveli. Sertap altın yaldız cetvel arasında dövmeli ve tıgılı. Kapak içleri ve ilk koruyucu yaprağın ön yüzü gümüş yaldızla serpmeli desenli kâğıt. 3 Safer 1244/15 Ağustos 1828'de Seyyid Alî Râ'îf Şâkir tarafından istinsah edilmiştir (Kut, Toska, Büyükkarcı Yılmaz, Gençtürk Demircioğlu ve Atik, 2014, s. 752-54).

Bir süre sonra *Şehrî ve Güli* adlı bu eser yayımlandı ve bu eserde de “küs” kelimesine rastladık (Kahraman ve Öz, 2012, s. 175):

“Küsün ma'nâ-yı lügavîsi egerçi müsta'meldir ammâ beyne'l-A'câm bir kimesne gâyet ile gevşek olup avret semtine mâylî olsa idi ana küs derler ve bir kimesne müdâm nisvân ile ihtilât etse ana tarî derler. Ubeyd'in küs güfte est latîfesi îhâmdan hâlî degildir.”

Böylece, 17. yüzyılın başında yazılmış (1 Cemaziyelevvel 1022/ 20 Haziran 1613; “*Kitap Zigetvar şehrinde, ... Sultan Süleyman'ın türbesinde, bahçe gülü mevsiminde sona erdi.*”) bir eserde de “küs” kelimesine rastlamış olduk. Kelimenin burada verilen anlamı da, Cafer Çelebi'nin manzumesinin konusuna uyuyor ve eserin kaynaklarda bahsedilen metin olduğunu bir kez daha doğruluyordu.

Şehrî ve Güli gibi eserlerde, yukarıda üzerinde durduğumuza benzer başka ilginç açıklamalara ve bilgilere rastlamak mümkündür. Bu eserde dikkatimizi çeken aynı nitelikteki açıklamalardan birkaçı örnek olması düşüncesiyle aşağıya alınmıştır:

Bunlardan biri “sürü içinden çıkmayan hayvan” anlamındaki “gele-rev” kelimesine dairdir. Mîrek Mehmed İstanbul'a geldiğinde sanat erbabı ile konuşmuş ve görmüş ki eski İran şâirlerine değil de Muhteşem-i Kâşî, Vahşî-i Yezdî, Urfî-i Şîrâzî ve Velî Deşt-i Beyazî gibi yeni şâirlere rağbet var. Bunu şâir geçinen bazı cahiller de işitmiş. İranlı birini gördüklerinde, Hâfız ve Şeyh Sadî gibi şâirlerin şiirlerine tenezzül etmeyip bu kişilerin eserleri var mı, diye sorarlarmış. İşte bu tip insanlara İranlılar “gele-rev” derlermiş. Taşkendi bunu şöyle aktarmıştır:

“Gele: Gâh olur ki A'câm fülân kes gele-rev est dirler. Gele-rev şol hayvâna dirler ki sürü içinden çıkmaz ve gele-rev lafzında nükte budur ki erbâb-ı sühan müzâkere ve mübâhese itdükde ol ahmakveş buz-i Ahfeş gibi yârânun agzına bakup söz ne tarafa müeddî olursa fehîm itmedin söz budur diye tura.

Bu kemîne şehr-i İstanbul'a geldüğümde ba'z-ı sühan-şînâs u hoş-tab'ân ile konuşup elfâz-ı dürrer-bârlarından sade-i gûş-i cânı pür-dür itdüm. Gördüm ki şu'arâ-i mütekaddiminden hazz itmeyip müteahhirinden olan Muhteşem-i Kâşî ve Vahşî-i Yezdî ve Urfî-i Şîrâzî ve Velî Deşt-i Beyazî ebyâtın mâillerdür ve okun diyü teklîf iderler. Bu ahvâlî ba'z-ı câhil müteşâir işidüp taklîd yüzünden anlar dahı Muhteşem-i Kâşî ve Vahşî ebyâtın ararlar. Hâce Hâfız ve Şeyh Sadî'nün ebyâtına tenezzül itmeyüp zurefâ-i Acemden birin gördükde Dîvân-ı Muhteşemün var mı ve Urfî ebyâtı manzûrun oldı mı ve Vahşî kasâyidinden hâtırunda yok mı diyü suâl iderler. Şu makûle kimesnelere A'câm gele-rev dirler.” (Kahraman ve Öz, 2012, s. 216-17).³

Buradan da anlaşılıyor ki 17. yüzyıl başlarında İstanbul'da Muhteşem-i Kâşânî (ö. 996/1588), Vahşî-i Yezdî (Vahşî-i Bafkî veya Kirmânî de deniyor, ö. 991/1583), Örfî-i Şîrâzî (ö. 999/1591) gibi İran şâirleri revaçtadır. İlk elden edinilen bu bilgi, edebî ve kültürel açıdan da kayda değerdir, diyebiliriz.

³ ŞR 263/3 nolu nüshayı incelerken gördük ki “gele-rev” hakkındaki kısımda, 39a'da bu kelime “kelle-rev” şeklinde harekelenmiştir: “Şol hayvâna derler ki sürü içinden çıkmaz ve süriden ayrıldıktan sonra başın kessen bir kadem ileri basmaz. Filân kimse kelle-rev didüklerinde nükte budur ki bir kimse söz anlamaya ve erbâb-ı sühan müzâkere ve mübâhese etdikde ol ahmak-veş ...” şeklindedir.

Bu nüshadan “Sandal” kelimesi ile ilgili açıklamaları örnek olarak verelim (33a-b): “*Sandal-ı sürh, sandal-ı sepîd*: Dügün gecelerinde arûsân-ı Acem nâsiyelerine sandal-ı sepîd sürerler ve sandal-ı sürh bir kimesneyi ısıtma tuttuğu vakit başı ağrısından alnına sürerler, nâfi olur. Sandal-ı sepîdi arûsân zînet için pîşânîlerine sürdükleri Mevlânâ Ümîdî'nin Kasîde-i Lâmiyye'sinde olan bu beyitten fehîm olunur.”

Şehrî ve Güli'de "behle" kelimesinin "destüvâne" yani "eldiven" olduğu açıklanırken, Şemseddin Kâtibî'nin (ö. 839/1435 [?]) melikü's-şuarâ olması hakkındaki ilginç bir bilgiye yer verilmiştir:

"Nakl olunur ki Mevlânâ Kâtibî Şîrvânşâh zamânında imiş ve pâdişâh azîm ri'âyet idermiş. Pes hasûdân Mevlânâ Kâtibî'yi pâdişâha geçerler imiş ki Kâtibî düzd-i şuarâ olup hâyîde-güydür. Gül faslında Mevlânâ Kâtibî hammâmında bulunmuş ve pâdişâh tarafından âdem gelüp mevlânâyı kurna başında bulup dir ki 'pâdişâh sana emr itdi ki gül faslına müteallik bir kasîde nazm idesen.' Ol dahı bahr-ı tefekküre müstagrak olup ve hammâmdan çıkup esvâbın giydi. Pâdişâh nazarına gelince rûzgârda meşhûr olan Gül kasîdesin nazm itdi. Pâdişâh nazarında okunurken huzzâr-ı meclis arasında birkaç sühan-çîn hâzır idiler. Pâdişâha fısıldadılar -ki şâh elinde olan eldüvene ibrişimden bir gül nakş olunmuş idi- Kâtibîye karşı tutup diyünüz ki bu güli dahı bir mazmûn idüp güle teşbîh kıl ve Gül kasîdesine zamîme eyle, göreyin rikkat-i tab'un niçedür. Pâdişâh dahı mevlânâ-yı müşârûn ileyhe yumrugın tutup didi ki şu benüm eldüvenümde olan güle teşbîh kıl, göreyüm rikkat-i tab'un niçedür. Mevlânâ Kâtibî dahı bahr ve redîfî bozmayup bedîheten bu beyti nazm eyleyüp redd-i cevâb itmiş. Beyt: ... Hulâsa-i beyt budur ki 'zühre çenginden iplik virür ve Süheyl ol ibrişim ile senün telâtinden olan eldüvenün üzerine gül diker' dimekdür. Mevlânâ Kâtibîye câyize içün düvâzdeh hezâr akçe pâdişâh ihsân itmiş.

Nakl olunur ki Mevlânâ Kâtibî Gül kasîdesin okurken yanıltmak için suâl eylediler ki 'Ey Kâtibî tü ez kücâyî ve Attâr kücâst'. Mevlânâ Kâtibî'nün semend-i tab'ı bir mertebede çâbüke ü çâlâk idi ki kezâlik bahr u redîf-i kasîdeye tagyîr vermeyüp bu beyt ile cevâb virmiş. Beyt: ... Kasîde tekrâr okundukda bu beyitleri ebyât arasında bulmayıcak tahsîn-i belîg idüp Kâtibîyi melikü's-şuarâ itdi." (Kahraman ve Öz, 2012, s. 150).

Benâî (ö. 918/1512) adlı İran şâiri mesnevisinde, Hicaz seferine niyet eden Câmî'yi (ö. 898/1492) "bu diyârlarda Enverî ve Husrev ebyâtını çaldın, gâlibâ Ka'beye Dîvân-ı Zahîr için gidersüz, imdi Haremde dahı bulursan hemân bilâ-te'hîr çal" diyerek hırsızlıkla suçlar. Bu mesnevinin üç beyti *Şehrî ve Güli*'de kaydedilmiştir. Bu olay anlatılırken "beyne'l-A'câm Dîvân-ı Zahîr bir mertebede muteberdür ki Ka'be'de dahı bulursan çal diyü kinâye iderler." şeklinde bir açıklama da yapılmıştır (Kahraman ve Öz, 2012, s. 159-60). *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Zahîr-i Faryâbî (ö. 598/1201) maddesinde, gazelleri Sa'dî-i Şîrâzî'nin yazdıkları kadar güzel olmasa da başta Sa'dî olmak üzere Hâfız-ı Şîrâzî ve Molla Câmî gibi şâirler tarafından taklit edildiği vurgulanır ve şu açıklama yer alır: "Nitekim şiirleri hakkında bir atasözü haline gelen, "Eğer Zahîr'in dîvânını bulursan Kâbe'de bile olsa onu çal" sözü onun şiirlerine olan rağbeti gösterir." (Atalay, 2013, s. 88).

Şehrî ve Güli'de Taşkendî, kişisel beğenisini de ortaya koyar: çok uzun zamandır araştırıp okuduğunu, bu zaman zarfında iki kasideyi çok beğendiğini söyler. Bunlardan birisi, Nizâm-ı Esterâbâdî'nin Hazret-i Ali hakkındaki Kasîde-i Mi'râcû'l-hayâl'idir. Taşkendî'ye göre "efsâh ve eblâg" olduğundan dolayı bu kasideye "Mi'râcû'l-hayâl" denmiştir ve döneminde bir benzeri daha yoktur (Kahraman ve Öz, 2002, s. 204-05).

İstanbul Araştırmaları Enstitüsü'nde yer alan, yazarı belli olmayan *Lugat-i Fârsî ve Türkî* adlı eserde (ŞR 263/4)⁴, eliften başlanarak alfabetik olarak (elif-ba'ya göre) tüm harflerin üstünlü,

⁴ ŞR 263/4 – Katalog no 384: (43a-60a arasında). 43a boş. Mehmed Nazîf tarafından Şaban 1176/15 Şubat-15 Mart 1763'te istinsah edilmiştir. Derkenarda da açıklamalar bulunur. Eser 60a'da 11. satırda biter. Temmeti vardır. Diğer fiziksel özellikleri için bkz. dipnot 2 (Kut vd., 2014, s. 473).

esreli ve ötreli şekilleriyle başlayan Farsça kelimeler, kelime grupları, bir takım tamlamalar, terkbî sıfatlar ve ibareler verilir (bâbü'd-dâli'l-meftûha, bâbü'd-dâli'l-meksûre, bâbü'd-dâli'l-mazmûme gibi başlıklarla), ardından kimi zaman Farsça kimi zaman Türkçe olarak karşılıkları, hatta mecazî anlamları gelir. Eğer kelimenin ıstılah anlamı varsa buna da işaret edilir. Lugatte yöntemi, amacı tespit edebileceğimiz bir giriş veya sonuç kısmı yoktur. Genellikle sözcüğün anlamı “yani” kelimesiyle başlayarak, bazen “... demektir” şeklinde verilir. Bazen açıklamalar bir satır, bazen ise yedi sekiz satır kadar sürer. Bu “açıklamalı sözlük”te yer alan kelimelerin bazıları bugün kullandığımız sözlüklerde de yer alır. Bunların arasında dikkati çekenler veya mecazî anlama sahip kelime gruplarına örnek verelim:

- âfitâb-revâne (43b): şarâb
 âfitâb-perest (43b): gül-i nîlûfer ki ân râ dürr-i tâc ...
 ahter-i ser-be-ser (44a): sitâre-i sa'd ve fâl-ı nîkû
 tîre-dimâg (47b): sevdâyî kimse
 çarh-ı mugân (47b): şarâb
 câm-ı Hilâlî (48a): şarap içecek zarf-ı mahsûsun ismidir, (...) bu câma zevrak ve keştî dahi derler, meşhûrdur
 çeşm-i zengî (48a): gözlük
 dest-efşâr (50b): bir nev altındır ki Hüsrev-i Pervîz anı elinde lâden gibi oynadır idi
 dil-nişîn (51a): makbûl ve mergûb olmadan gönülde yeri olmakdır
 dîv-gîr (51a): diyâr-ı Hind'de işlenir, harîrden bir nev kumâşdır ki gâyet ince olur
 ser-germ (53a): âşık mânâsına
 siyeh-kâse (53b): habs, bu tabir Türkîde vardır ki habs olan âdeme kara çanaklı derler⁵
 şehri ve gülî (54a): “Bir şehirde bir odur” diyecek yerde darb olunur
 şîr-nigâr (54a): şu‘bede-bâz diyecek yerde istimâl olunur
 âşık-ı bîcân (54b) sarmaşığa benzer bir yapışkan otdur, kızıl çiçekleri olur
 kâğıd-ı zer (55b): pâdişâhlar bazı fukarâ ve sülehâya vazîfe tayîn edip ellerine verilen temessük⁶
 kâr-düzd (55b): işe el ucuyla yapışıp oyalanarak işlenen iş ve sanat uğrusu diyecek yerde darb ederler
 kebûd-kîse (56a): fakîrî'l-hâl diyecek yerde darb ederler
 kemân-ı felek (55b): burc-ı Kavs'den kinâyedir
 kemer-beste (56a): hidmetkâr demektir, kemer kuşak mecâzen miyân mânâsına da gelir, kemer-bend'deki kemer bu mânâyadır
 germ-dilân (55b): âşıkân ve dil-suhtegân-ı âteş-i muhabbet-i cânân
 gird-gâh (56a): kevkeb diyecek yerde darb ederler
 gül-rîz (56b): bir nev kumaşdır ki rummânî gül nakşîdir

⁵ Türkçe'de var olduğu belirtilen bu tabire örnek olması amacıyla tespit ettiğimiz bir beyti vermeyi uygun gördük:

Sâgar-ı sahbâ ile cünbiş-i devrânımız / Bezm-i felek gibi dil **kara çanaklı** değil (Haşmet, G. 165/2), (Arslan ve Aksoyak, 2015, s. 164).

⁶ **Kâğıd-ı zer** gibi gördükde o zerrîn kemeri / Bildim ol mâhî ki var bend-i miyânında berât (Sünbülzade Vehbi), (Ersoy, 2001, s. 166).

gül-zemîn (56b): diyâr-ı Acem'de her mahallede bir mevzi-i muayyendir ki ehl-i mahalle cem' olup [...]ederler

leb-i şîrîn (57a): bir bâdeye derler ki tatlı ola müselles gibi ve her nesne ki ziyâde tatlı ola, leb-i şîrîn derler

murg-ı dil (57b): akl

murg-ı şeb-âvîz (57b): İshak kuşu

nây-ı Türkî (57b): zurna diyecek yerde madrûbdur

nâvek-i seherî (57b): âh-ı derd-nâk

nâvek-endâz (58a): muallim ve mürebbî diyecek yerde madrûbdur

nakş (58a): devât lîkâsı

nakş-ı cihân (58a): İsfahân'da bir bâğın ismidir

namâz-ı şâm (58a): akşam vakti yemekden kinâyedir

nazar-bâz (58a): ehl-i nazar demeden kinâyedir, mahbûb-dost ve âşık mânâsına dahi gelir

hem-piyâle (59a): yârân

heft-muhît (59a): heft felek

hindû-yı felek (59a): Zuhâl

hindû-yı güher (59a): şimşîr

Yûsuf-ı zerrîn-resen (60a): âfitâb

ŞR 181/2⁷ ile ŞR 429/2⁸ de⁸ kayıtlı ve alfabetik hazırlanmış bir sözlük niteliğindeki *Nevâdirü'l-emsâl* de Mîrek Mehmed Taşkendî tarafından kaleme alınmıştır. 1020/1611'de Şiraz'da yazılmıştır. Eser Farsça deyim, atasözü ve kinayelerin, atasözü haline gelen beyitlerin Türkçe açıklamalarını içerir. Bu eserde de eliften başlayarak alfabetik olarak tüm harflerin üstünlü, esreli ve ötreli şekilleriyle başlayan Farsça deyim, atasözü vb. (bâbü'l-elifi'l-meftûha, bâbü'l-elifi'l-meksûre, bâbü'l-elifi'l-mazmûme gibi başlıklarla) verilmiş, ardından bu ibareler, çeşitli şâirlerin eserlerine başvurarak örneklendirilmiştir.

Kahraman ve Öz'e göre "Bu sözlük, Mirek'in, edebî kültüre hâkim bir müellif olduğunu bize gösterecek bir içeriğe sahiptir. Çünkü Mirek, sözlüğünü hazırlarken, Fars edebiyatının pek çok önemli şâirinin dîvânlarını tarayarak iyi bir derleme çalışması yapmıştır." Buradaki şâir kadrosunun çoğuna *Şehrî ve Güllî*'de de rastlanmıştır (Kahraman ve Öz, 2012, s. 68). Örnek verelim:

"âfitâb-rûy ve sâye-rûy: bu edâlar şol zamânda darb olunur ki zebân-ı Türkî'de bir yer güneşe karşı olup bî-vâsita harâret-i şems ana isâbet etseydi yârân-ı Acem ol yere âfitâb-rûy dirlir, hattâ bir bâğ ki güneşe karşı olup üzümü tatlı olur diyecek yerde A'câm medh yüzünden 'engûr-i bâğ âfitâb-rûyest' diyü darb iderler, sâye-rûy edâsı âfitâb-rûyun zıddıdır ki gölgelik ve gölgeye karşı diyecek yerde ..." (46a)

⁷ ŞR 181/ 2 – Katalog no 693: (47a-111b arasında). İki risaleli bir yazmadır. 201 x 120 mm., 150 x 60 mm. Nestalik. Başlıklar ve bazı kelimeler kırmızı mürekkeple. Bazı kelimelerin üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiş. Açık krem, kalın, aharlı, su yollu, filigranlı kâğıt. Bazı yapraklarda ağır su lekeleri ve hafif mürekkep dağılmaları, bazı yapraklarda hafif kurt yenikleri vardır. Mukavva üzerine sırtı kahverengi bez, kapaklar siyah zemine stilize çiçek desenli büyük şemse motifli ve köşebentli, altın yıldız cetvelli, lake cilt. 111a'da İbrâhîm Dürerî Efendi adına 7 Safer (12)42/10 Eylül 1826 tarihli sahiyiyet kaydı vardır. Derkenarlarda konuyla ilgili açıklamalar bulunur (Kut vd., 2014, s. 734-35).

⁸ ŞR 429/2 – Katalog no 694: (44a-97a arasında). 44a cetvelli boş. Bazı kelimelerin üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiş. 15 Muharrem 1244/28 Temmuz 1828'de Seyyid Alî Râ'if Şâkir tarafından istinsah edilmiştir. Diğer fiziksel özellikleri için bkz. dipnot 2 (Kut vd., 2014, s. 735).

“şehrî ve gülî: bî-misl bî-bedel şol zamânda müsta'meldür ki zebân-ı Türkî'de şehirde nazîri yokdur dimek yerine yârân-ı Acem şehrî ve gülî dirler.” (79a)

ŞR 429 numaralı yazmanın üçüncü risalesi⁹ Riyâzî Mehmed'in (ö. 1054/1644) *Düstûrî'l-'amel* (98a) adlı eseridir. Eserde 1050 civarında Farsça deyim, tabir ve bazı kelimelerin Türkçe karşılıkları ile bunlarla ilgili Farsça şiirlerden kıta, nazm, beyt vb. başlıklı örnekler yer alır. Alfabetik olarak eliften itibaren tüm harflerin üstünlü, esreli ve ötreli şekilleri yer alır. Şâirlerden bazıları: Hâfız, Selmân, Sadî, Tûsî, Âsafî, Muhteşem, Şifâyî, Örfî, Câmî, Kemâl Hocendî, Evhadüddîn-i Kirmânî, Husrev, Hâtîfî, Vahşî, Zuhûrî, Mevlânâ, Kemâl Isfahânî, Şâhî, Evhadî, Hilâlî, Hâfız, Hâkânî, Hezârî, Şerîfî-i Tebrîzî, Nizâmî gibi.

Riyazi Mehmed girişte Acem dilini “lisân-ı zarâfet-i Derî”, “zebân-ı mu'ciz-beyân” şeklinde över ve bir kıta verir (97b):

Nola meyl etse lisân-ı Acem'e

Her kimin kim ola tab'ında sedâd

Bir safâ-bahş-ı nevâdır bu lisân

Baglamış anı Acem'de üstâd

Kendisi de “sühan-şinâsân-ı Acem'den” bazı latifeler ve nadir nüktelerden muhtasar bir mecmua toplayıp kaleme aldığını (98a) belirterek eseri nasıl hazırladığını da açıklamış olur. Alfabetik olarak hazırlanmış ve ilgili kelimeyi içeren örnekler verilen, sözlük mahiyetinde bir eserdir.¹⁰ Örnek:

bâde-i mest (106b): keskin şarâb ... bâde-i mestâne de dirler

pür-kâr (108b): san'atda mâhir

çeşm-i Frengî (111b): gözlük

dîv-gîr (119b): diyâr-ı Hind'de işlenür harîrden olur bir nev' gâyet ince kumâşdur

şehrî ve gülî (128b): bir şehir bir evdür diyecek yerde darb ederler

kâğıd-ı zer (132b): pâdişâhlar ba'zı fukarâ ve sulehâya bir mikdâr filori vazîfe tayîn edip ellerine verilen temessük

ŞR 572 numaralı yazmanın on birinci risalesi¹¹, *Kitâb-ı elfazî* adlı Farsça, Arapça, Türkçe sözlüktür. Bu sözlükte, Farsça'da kullanılan Arapça kelimelerin önce Arapçası, sonra bazen Farsçası, ardından Türkçesi verilir. Dört fasıldan oluşur, eşanlamlılar (tarassud ve terakkub ve

⁹ ŞR 429/3 - Katalog no 591: (97b-144b arasında). 144b boş. Nesih. Bazı kelimelerin üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiş. 11 Cemaziyelahir 1244/19 Aralık 1828'de Seyyid Ali Râ'if Şâkir tarafından istinsah edilmiştir. Diğer fiziksel özellikleri için bkz. dipnot 2 (Kut vd., 2014, s. 659-60).

¹⁰ Bu eser üzerine bir doktora tezi hazırlanmıştır: Namık Açıkgöz. “Riyâzî: Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği, Divan, Sâkî-nâme, Düstûrî'l-'Amel'in Tenkidli Metni”. Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 1986.

¹¹ ŞR 572/11 – Katalog no 388: (1b-37a arasında derkenarda). On yedi risaleli bir yazmadır. 205 x 140 mm., 110 x 75 mm. Satır sayısı başka başka. Yer yer harekeli talik. Başlıklar kırmızı mürekkeple. Açık krem, orta kalın, aharlı, su yollu, filigranlı, mistarlı kâğıt. Bazı yapraklarda su lekeleri vardır. Bazı yapraklar kısmen dikişten ayırdır. Eser reddadelidir. Mukavva üzerine hatayi, rumi desenli gömme şemseli, kapak kenarları yekşahla cetvel ve zencirekli, miklepli, hafif yıpranmış, bordo deri cilt. Miklep de hatayi, rumi desenli gömme şemseli, kenarları yekşahla cetvel ve zencirekli. Miklebin rengi daha açık. Kapaktan kısmen ayrılmak üzere. Sırtta açık kahverengi kâğıt geçirilmiş. Temmeti vardır (Kut vd., 2014, s. 475-76).

tevakku' ve tatallu' ve intizâr, çeşm dâšten, göz tutmak, gibi), birlikte kullanılan kelimeler, (mürekkebât: fârig-dil, gibi), hem olumlu hem olumsuz anlamı içeren kelimeler (cevn sepîd-râ vü siyâh-râ gûyend, aka dahi karaya dirler; nâhil sîrâb ve teşne-râ gûyend, kanmış dirler, dahi susuz dirler, gibi), zıt anlamlılar, (ezdâd: nef' ü zarr, sûd u ziyân, assı ve ziyân; saâdet ve şekâvet, nîk-ahterî ve bed-ahterî, iyi yıldızlılık ve yaramaz yıldızlılık, gibi).

Bir de “Hall-i müşkilât-ı” veya “Şerh-i müşkilât-ı” şeklinde, terimsel ibareyle başlayan eserler vardır ki, bunlar da içerik olarak yukarıda değindiklerimize benzer olan fakat genellikle belli bir şâir veya belli bir şâirin belli eseri üzerinde yoğunlaşan sözlük niteliğinde eserlerdir. Yine aynı Enstitü’de yer alan ŞR 263/5¹² nolu eser, *Hall-i müşkilât-ı Sâ’ib-i Şîrâzî*’dir. Alfabetik olarak harfû’l-bâ, harfû’l-cîm şeklinde başlıklarla verilen deyimlerin yanında karşılığı, ardından “Mevlânâ Sâ’ib” veya “Sâ’ib” şeklinde başlayarak bu deyimden geçtiği beyit yer alır. Açıklamalar kısadır. Örnek (61a):

“hatt-ı Bagdâd: câmin serşârlığından kinâyedir. Sâib (...)”,

“dest: mutlak kudret ma’nâsına isti’mâl olunur. Sâib (...)”

Bu Eserlerin Hazırlanma Yöntemleri

Bu makalede bazı şerh, sözlük-şerh ve sözlük metinlerinden yola çıkarak üzerinde durulacak noktalardan birisinin, bu türlerdeki eserler hazırlanırken nasıl bir metot izlendiği sorusu olduğunu belirtmiştik. Bu konuda bilgi edinebileceğimiz eserlerden birisi de en çok beğenilen ve okunan şerhlerden biri olan Sûdî’nin (öl. 1005/1596) *Gülistân* şerhidir. Bu şerh hakkında yapılmış doktora tezinde yer alan ve şerh metodunun anlatıldığı kısımdaki bilgilere göre, Sûdî’nin şu terimleri yoğun olarak kullandığı görülmektedir: mahsûl-i beyt, mahsûl-i terkîb, mahsûl-i mısra, hâsıl-ı terkîb, mânâ-yı terkîb (Yılmaz, 2008, s. 254). Bu ifadelerin kaç kez geçtiği verilmesinde de “mahsûl” terimi sık kullanılmıştır.

Bu tez çalışmasının sonuç kısmındaki bilgilere göre: “Eserde, Osmanlı sahası şâirlerinin şerh yazma nedenleri hakkında birtakım ipuçları bulunmaktadır. Sûdî’nin ifadelerinden de anlaşıldığı üzere, şâirinin bu eseri kaleme alma sebeplerinden biri, medresede Farsça öğrenen talebeler için kaynak bir esere ihtiyaç duyulmasıdır. Bilindiği üzere Osmanlı medreselerinde Farsça öğretiminin temel kaynaklarından birisi de *Gülistân*’dır. İçerisinde ince mânâlar barındırmasının yanı sıra, klâsik Farsça’nın hâkim olduğu müstesnâ metinlerden olması *Gülistân*’ı Farsça öğrenimi konusunda başucu eserlerden biri hâline getirmiştir. Şâirinin bu metni Farsça öğrenen talebelere yardımcı olmak maksadıyla kaleme aldığını söylemesi, bizdeki şerh faaliyetlerinin sebepleri arasında anlaşılması güç bir metni anlaşılır hâle getirmek için türlü yönleriyle ortaya koymanın da olduğunu göstermektedir.

Şerhin teknik özelliklerine bakılarak benzeri diğer eserlerin yapısı hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Şâirinin metin içerisinde kullandığı her türlü ıstılâh, birer şerh terimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Sûdî’nin kullandığı bu şerh ıstılâhlarına aynı yüzyılda ve daha sonraki asırlarda yazılmış diğer şerh metinlerinde de rastlanmaktadır.” (Yılmaz, 2008, s. 295-97).

Taşkendî’nin *Şehrî ve Güli*’yi hazırlama yöntemi şöyledir: belli konular hakkında örnek metinler seçilmiş, bu beyitlerin anlamı veya yazılış nedeni üzerinde durulmuş, yer yer dilbilgisi kuralları ve sanatlara da değinilmiştir (Kahraman ve Öz, 2012, s. 73-74).

¹² ŞR 263/5 – Katalog no 610: (60a-64b arasında). Mehmed Nazîf el-İstanbulî tarafından istinsah edilmiştir. Eser 60a’da 12. satırda başlar. Temmeti vardır. Diğer fiziksel özellikleri için bkz. dipnot 2 (Kut vd., 2014, s. 673).

Taşkendî'nin kullandığı ve terimsel nitelikteki ibarelere dikkat edecek olursak, “mânâ, mazmûn, hülâsa, mahsûl” kelimelerini tercih etmiştir:

mânâ: mânâ-yı beyt (s. 141) bir kez,

mazmûn: mazmûnı budur (s. 184) bir kez,

hülâsa: hülâsa-i sühan (s. 203, 209) ve hülâsa-i kıta (s. 206, 215) olarak dört kez,

mahsûl: mahsûl-i beyt (s. 131, s. 133, s. 135, 136, 137, 148 (2 kez) açıklamalı, 149, 155, 159, 196, 201 ve mahsûl-i sühan (s. 214, s. 219) olarak on dört kez kullanılmıştır.

Görülüyor ki Taşkendi'nin bu eseri, kullandığı terimler açısından, Ozan Yılmaz'ın tezinde yer verdiği, şârihin kullandığı her türlü istilâhın birer şerh terimi olduğu yönündeki tespitlere uygun özellikler gösteren bir şerhtir.

İncelediğimiz diğer eserlere bakarsak:

Yazarı belli olmayan *Lugat-i Fârsî ve Türkî* adlı eser (ŞR 263/4) açıklamalı sözlük niteliğindedir. Kelimeler, kelime grupları, bir takım tamlamalar ve ibareler, ardından Farsça veya Türkçe karşılıkları, hatta mecazî anlamları verilir.

Mîrek Mehmed Nakşbendî Taşkendi'nin sözlük niteliğindeki *Nevâdirü'l-emsâl*'i de (ŞR 181/2, ŞR 429/2), alfabetik olarak hazırlanmış, açıklamalı ve örnekli sözlük niteliğindedir. Deyim, atasözü ve kinayeleri, atasözü haline gelen beyitleri içerir.

Riyâzî Mehmed'in *Düstûrü'l-'amel* (ŞR 429/3) adlı eseri alfabetik olarak hazırlanmış açıklamalı ve örnekli sözlük niteliğindedir. 1050 civarında Farsça deyim, tabir ve bazı kelimelerin Türkçe karşılıkları ile bunlarla ilgili Farsça şiirlerden kıta, nazm, beyt gibi örnekler yer alır.

Hall-i müşkilât-ı Sâ'ib-i Şîrâzî (ŞR 263/5), alfabetik olarak verilen deyimler, bunun kısaca Türkçe karşılığı ve bu deyimden geçtiği beyit verilir, açıklamalı sözlük niteliğindedir.

İncelendiği kadarıyla bu dört eserde, *Gulistân* şerhindeki ve *Şehrî ve Güli*'deki terimlere rastlanmamıştır. Buna göre hazırlanış biçimleri (alfabetik olup olmamasına göre) ve terimsel açıdan, şerh ve açıklamalı veya açıklamalı-örnekli sözlükler arasında fark görülmektedir. Alfabetik olarak hazırlansa da geniş açıklama ve örnek içeren sözlükler şerh-sözlük sayılabilir, düşüncesindeyiz.

Bu Eserler Neden Yazılıyor, Okuyucu Kitlesi Kimlerdir

Bu makalede üzerinde durulacak noktalardan diğerleri, bu metinlerin neden yazıldığı ve okuyucu kitlesinin kimler olduğu soruları idi. Yazarlarının kaleminden bakarsak, Taşkendi *Şehrî ve Güli*'de eseri kaleme alışı nedenlerini şöyle verir:

“... beyt-i merkûm şuarâ-yı Acem beyninde müşkil olduğün tahrîr olındı.” (Kahraman ve Öz, 2012, s. 155).

“Fuzalâ-i mütekaddimîn ve şuarâ-i müteahhirîn ebyâtın tettebbu ederdim. Bazı kasâid ve rubâiyyât ve mesnevî ve mukattaât arasında olan ebyât-ı müşkileyi alâ kadri'l-imkân dostân ile müzâkere ederken miskâb-ı tab'-ı elmâs-gûn ile dürrer-i nâ-süfte-i maânîyi şikâfte ve ebkâr-ı hacle-i mazmûnu dest-keşîde etmeğe niyet etdim.” (Kahraman ve Öz, 2012, s. 127-28).

Kitâb-ı elfazî adlı Farsça, Arapça, Türkçe sözlükte, girişte (1b, derkenarda) ilk başlayanlar için Farsça eserlerde kullanılmak üzere ezberlesinler diye yazıldığı belirtilir (Kut vd., 2014, s. 475-76). Bu sözlüğün hazırlanma yöntemi, yazılma amacına çok uygundur. Yukarıda belirtildiği üzere bu sözlük kelimelerin anlamlarına göre, eşanlamlılar, zıt anlamlılar, beraber kullanılan kelimeler, hem olumlu hem olumsuz anlama sahip kelimeler gruplandırılarak hazırlanmıştır.

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/ 16 Fall 2015

İncelediğimiz eserlerden yola çıkarsak bu eserlerin yazılma nedenleri şunlardır: Anlaşılmayan beyitleri, şiirleri anlamak için bu konularla uğraşan kişilere hitaben yazılmışlardır. Bir diğer neden, Farsça eser yazma konusunda tecrübesi olmayıp ilk kez Farsça eser yazacak olanlar faydalanabilsin dıyedir. Ayrıca aynı tarzda eser hazırlayanların yararlanabileceği bir kaynak olmak düşüncesi de öne çıkmaktadır.

Şerhlerden veya şerh-sözlüklerden farklı alanlarda da yararlanmak mümkündür. Saraç da şerhlerde, iki ayrı işlem olan şerh ve tercüme birleşmektedir, der. (Saraç, 2010, s. 127). Bu tip şiir açıklaması ve çevirisi içeren eserler, örnekleri açısından yeniden çeviri çalışmalarının malzemesi olabilir. Kâtibî'nin beytinde olduğu gibi:

“Der husûf ey kâş bûdî beste dest-i ümmehât

Tâ nedîdî dâghâ-yı sürh ber ruhsâr-ı gül

Mahsûl-i beyt budur ki ‘ne olaydı anaların eli ay tutuldukda bağlı olaydı. Tâ gül-i ruhsârında kırmızı lekeler zâhir olmayaydı.’ Zîrâ diyâr-ı Acem’de bir kâide vardır ki zen-i âbisten ay tutuldukda taaccübden elini yüzine veyâ bir gayrı yerine kosaydı şikeminde olan oğlanun kudret-i Hudâ ile ol yiri leke kalur. Halk arasında müşâheddür. Nitekim mevlânâ-yı müşârûn ileyhün beytinde şerh olındı.”

Burada Taşkendî beytin çevirisini vermektedir. Yazarlar Kahraman ve Öz, dipnotta, bu beytin çevirisini tekrar yaparak bir yeniden çeviri örneği oluşturmuşlardır: “Ay tutulurken keşke anaların eli bağlı olaydı da gül yanağında al benekler görmeseydin.” (Kahraman ve Öz, 2012, s. 128).

Yeniden çeviri çalışmalarında üzerinde durulan ve çeviriyi adlandırma biçimi olarak gelenekte var olan terimlere¹³ bu eserde de rastlanmaktadır: “nazmı nesr ile getürmek, tefsîr, tahvîl etmek”:

“Hazret-i şeyhün zikr olınan beyti şu makûle kıssai müş‘irdir ve bu hikâye-i dil-pesendi kitâb-ı İskendernâmesinde nazm ile getürmüşdür. Bu kemîne-i Taşkendî a’nî Mîrek-i Nakşbendî nesr ile getürdi. Bu mahalde küstâhâne tefsîr olındı.” (Kahraman ve Öz, 2012, s. 137-38)

“Bu kıssa Tezkire-i Devletşâh’da Fârisî yazılmışdır. Bu hakîr zebân-ı Türkîye tahvîl itdüm.” (Kahraman ve Öz, 2012, s. 167)

Taşkendî, alıntıları aktarırken ve kendisinin yazdığı kısımlar hakkında kullandığı terimlerle, çeviri stratejisi hakkında da bilgi vermektedir.

Sonuç olarak, şerh, açıklamalı veya açıklamalı-örnekli sözlük metinleri arasında, hazırlanış biçimleri (alfabetik olup olmamasına göre) ve terimsel açıdan farklar görülmektedir. Şerhlerde “mahsûl-i beyt, hâsıl-ı terkîb, hülâsa-i sühan” gibi terimler görülürken, sözlüklerde bu terimlere rastlanmaz. Sözlükler veya sözlük-şerhler açıklamalı veya açıklamalı-örneklidir, genellikle alfabetik olarak ve eliften itibaren tüm harflerin üstünlü, esreli ve ötreli şekilleri dikkate alınarak hazırlanır. Sözlük-şerhden kasıt, geniş açıklamalı ve örnekli sözlüklerdir.

¹³ Bu konuda çeşitli çalışmalar vardır, ayrıntılı bilgi için Cemal Demircioğlu’nun çalışmasına bakılabilir: Cemal Demircioğlu (2003). “19. Yüzyıl Sonu Türk Edebiyatında ‘Tercüme’ Kavramı”, *Journal of Turkish Studies = Türkülük Bilgisi Araştırmaları, Kaf Dağının Ötesine Varmak Festschrift in Honor of Günay Kut Sayısı*, (C. 27/II), Cambridge Mass.: Harvard Üniversitesi, Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.

İncelediğimiz eserlerden yola çıkarak: bu eserlerin, anlaşılmayan beyitlerin / şiirlerin anlaşılmasını kolaylaştırmak için, ilk kez Farsça eser yazacak olanlara, yine aynı tarzda eser hazırlayanlara faydalı olabilecek birer kaynak olmak üzere yazılmış olduklarını söyleyebiliriz.

Bu eserler ayrıca yeniden çeviri çalışmalarında değerlendirilebilir. İçerdikleri kelimelerin, deyimlerin, mazmunların anlamları ve verilen örnekler dikkate alınırsa diğer bazı metinleri anlama / anlamlandırma bağlamında kullanılabilir. Bu eserlerden edinilen ilk elden bilgiler, edebî, kültürel ve sosyal çalışmalar açısından önemli olabilir.

Sözlerimi Taşkendî'nin, Attâr'ın (öl. 618/1221) *Mantıku't-tayr* adlı eserindeki bir beyti açıklamak için anlattığı bir hikâye ile bitirmek isterim:

Sîmurg, Nigâristân-ı Çîn, ilim Çîn'de de olsa arayınız:

“Nakl olunur ki Sîmurg-ı Ankânun bir teli Nigâristân-ı Çîndedir ki ol diyârdan ubûr iderken bir telin bırakmış. Ol tel üzerinde nukûş-ı garîbe ve eşkâl-i acîbe var. Nakkâşân-ı Çîn anunçün rûzgârda meşhûr olmuşlardır ki ol tele nazar idüp kâbiliyyetleri hasebiyle tahsîl-i nakş itmişlerdür. Ol diyâr halkınun meşhûr olmaları ol bâldendür ve hâlâ Nigâristân-ı Çînde ol per mevcûddur dirler. Sultân-ı enbiyâ sallallâhü aleyhi ve sellem anun-çün buyurur ki “utlubü'l-ilme velev bi's-şîn”. Ve Hazret-i Şeyh Attâr hadis-i mezkûrdan iktibâs tarîkiyle bu beytde îrâd ider. Ez Mantıku't-tayr. Nazm: (...)

“O kanat şimdi Çîn'deki salondadır. İlim Çîn'de de olsa arayınız, sözü bu yüzdendir. Onun kanadındaki desen ortaya çıkmasaydı, bütün bu kargaşalar dünyada olmazdı.” (Kahraman ve Öz, 2002, s. 164-65).

KAYNAKÇA

Kullanılan elyazması eserler:

Düstûrî'l- 'amel. Riyâzî Mehmed. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü ŞR 429/3.

Hall-i müşkilât-ı Sâ'ib-i Şîrâzî. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü ŞR 263/5.

Kitâb-ı elfazî. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü ŞR 572/11.

Lugat-i Fârsî ve Türkî. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü ŞR 263/4.

Nevâdirü'l-emsâl. Mîrek Mehmed Taşkendî. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü ŞR181/2, ŞR 429/2.

Şehrî ve Güllî. Mîrek Mehmed Nakşbendî Taşkendî. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü ŞR 263/3, ŞR 429/1.

Arslan Mehmet ve Aksoyak İ. Hakkı (2015). *Haşmet: Haşmet Külliyyatı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10617,%20girisvemetinpdf.pdf?0> Erişim: 30 Kasım 2015.

Atalay, Mehmet (2013). “Zahîr-i Faryâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 44), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 87-88.

Büyükkarcı Yılmaz, Fatma (2013). “On Yedinci Yüzyıldan Bir Kırkambar: Baldırzâde Ailesine Ait Bir Mecmua / A Kırkambar From The Seventieth Century: A Mecmua of the Baldırzâde Family”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 8/1, Winter 2013, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4447>, pp. 549-578.

Ceylan, Ömür (2000). *Tasavvufî Şiir Şerhleri*. İstanbul: Kitabevi.

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/ 16 Fall 2015

- Demircioğlu, Cemal (2003). “19. Yüzyıl Sonu Türk Edebiyatında ‘Tercüme’ Kavramı”, *Journal of Turkish Studies = Türklük Bilgisi Araştırmaları, Kaf Dağının Ötesine Varmak Festschrift in Honor of Günay Kut Sayısı*, (C. 27/II), Cambridge Mass.: Harvard Üniversitesi, Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.
- Durmuş, İsmail (2009). “Sözlük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 37), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 398-401.
- Ersoy, Osman (2001). “Kâğıt”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 24), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 163-66.
- Kahraman, Bahattin ve ÖZ, Yusuf (Haz.) (2012). *Mîrek Muhammed-i Taşkendi: Şehrî ve Güli, Bir Şehir Bir Gül*, Ankara: Akçağ.
- Kılıç, Filiz (Haz.) (2010). *Âşık Çelebi, Meş’âirü’ş-şu’arâ: İnceleme, Metin*, (C. 1), İstanbul, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü.
- Kortantamer, Tunca (1994). “Teori Zemininde Metin Şerhi Meselesi”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (C. VIII), s. 1-10.
- Kut, Günay, Toska, Zehra, Büyükkarcı Yılmaz, Fatma, Gençtürk Demircioğlu, Tülay ve ATİK, Arzu (Haz.) (2014). *İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yazmaları Kataloğu* (Cilt 1-3), İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü.
- Saraç, Yekta (2007). İlk Klasik Dönem (1453-1600), Şerhler. Talât Sait Halman, Osman Horata, Yakup Çelik, vd., (Ed.), *Türk Edebiyatı Tarihi 2* içinde (s. 121-132), İstanbul: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Şensoy, Sedat (2010). “Şerh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 38), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 555-58.
- Topaloğlu, Mustafa ve Kaçalin, Mustafa S. (2009). “Sözlük: Türkçe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 37), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 402-14.
- Yazar, Sadık (2011). *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatı Sahasında Tercüme ve Şerh Geleneği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yılmaz, Ozan (2008). “16. Yüzyıl Şâirihlerinden Sûdî-i Bosnevî ve Şerh-i Gülistân’ı: İnceleme, Tenkitli Metin”, 2 cilt, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2008.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

- Büyükkarcı Yılmaz, F., (2015). “Nakl Olunur Ki Sîmurg-ı Ankâ’nın Bir Teli Nigâristân-ı Çîn’dedir: Şerh, Sözlük-Şerh ve Sözlükler Üzerine / Nakl Olunur Ki Sîmurg-ı Ankâ’nın Bir Teli Nigâristân-ı Çîn’dedir: About Commentaries, Lexicon-Commentaries And Lexicons”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, (Prof. Dr. H. Ömer Karpuz Armağanı), Volume 10/16 Fall 2015, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9002>, p. 403-418.